

УКРАЇНСЬКА ФІЛОСОФІЯ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

УДК 165.212(75)

Світлана Повторева

Національний університет “Львівська політехніка”

ТВОРЧІСТЬ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ З ПОЗИЦІЙ СЕМІОТИКИ І ПОСТСТРУКТУРАЛІЗМУ

© Повторева С., 2008

Розглянуті ідеї Г.Сковороди, що нині набули сучасного звучання в контексті семіотики і постструктуралізму. Автор аналізує бінарність і опозиції, властиві роботам українського філософа. Це особливо стосується тлумачення біблійних символів. Показано, що Г.Сковорода розглядав Біблію як знакову систему, засновану на внутрішніх відношеннях. Г.Сковорода вважав Біблію моделлю суспільства і людського життя. Особливу увагу український мислитель приділяв семантичним аспектам символів.

Ключові слова: біблійний символ, бінарність, дві натури, медіація, структура, трансгресія.

S. Povtoreva. The works of G. Skovoroda from position of semiotic and poststructuralism.

The article is devoted to the G. Scovoroda ideas which now became contemporary of semiotic and poststructuralism context. Author analysis the binarism and oppositions represented by Ukrainian thinker philosophy. That in our case concerns the interpretation of Bible symbols. The article means to prove that G. Scovoroda interprets the Bible as a sign system of internal dependencies. G. Scovoroda sees the Bible as a model of society and people's life in general. The Ukrainian thinker paid special attention to the semantic aspects of symbols.

Key words: Bible's symbol, binarism, two natures, semiotic, mediation, structure, transgression.

„...Радуйся верных озаряющая смысли!”

Григорій Сковорода

Творчість Григорія Сковороди, незважаючи на дифірамби на його адресу, не є достатньо дослідженою і оціненою в українській і світовій філософії. Тому заглиблене і об'єктивне вивчення його спадщини в контексті проблем сучасного філософського дискурсу і розвиток його ідей постають *актуальним завданням* вітчизняних філософів. Одним з напрямів філософії Г.Сковороди були роздуми над знаковою природою мови і роллю знаку (символу) у житті і формуванні світогляду людини. Тією чи іншою мірою ця проблематика осмислюється у більшості сквородинських робіт. У праці „Книжечка, називаемая Silenus Alcibiadis, сиречь Икона Алкiviадская (Израильскій змій)” філософ досліджує „несколько знаменій, гербов и печатей”, зосереджує увагу на „символах, или образах”, розкриває таємний смисл („горнее начало”) біблійних слів і оповідей [4, с. 6–30]. Робота „Разговор, называемый алфавит, или букварь мира” – це свого роду тлумачний словник, в якому, порівнюючи різні тексти, Сковорода намагався знайти інваріанти смислів, прихованих за розмаїттям символічного виразу, розшифрувати коди християнської і загалом європейської культури [4, с. 411–461]. Враховуючи це, автор статті ставила за *мету* проаналізувати низку ідей Сковороди, що набули сучасного звучання в межах методології семіотики і постструктуралізму. Результатом дослідження стали такі *висновки*, які містять елементи *новизни*. Філософії українського мислителя властивий бінарність (позиція, заснована на відношеннях протилежностей). Найвиразніше це втілено у роботах, присвячених тлумаченню символічної мови Біблії. У статті доводиться також, що Г. Сковорода цілком у дусі семіотики розглядає цілу Біблію

як знакову систему і виділяє її основні структурні відношення – протилежності. Він досліджує біблійні символи і на цій основі розглядає Біблію як модель, через яку можна зрозуміти всі інші системи суспільства і людської життєдіяльності. Особливу увагу приділяє мислитель семантичному аспектові символів. Ця проблематика нині постає однією з найважливіших ділянок семіотики.

Розглянемо деякі підходи до вивчення явищ світу, втілені у творах Григорія Сковороди, що цілком корелюють з новітніми методологічними тенденціями сучасної західної філософії, зокрема семіотикою, семіологією, структуралізмом і постструктуралізмом. Новаторство і глибину філософії Г. Сковороди, які дали йому змогу передбачати сучасні тенденції філософського і наукового дискурсу, все більше усвідомлюють як вітчизняні [2; 5; 10; 12; 14; 16], так і зарубіжні, зокрема французькі, філософи, лінгвісти, літературознавці та культурологи, а також і представники структуралізму, які наголошують на близькості деяких міркувань українського мислителя до напрямів найновішої західної філософії, в межах якої досліджуються питання розвитку пізнання, а також комунікації людей у соціальних структурах [8, с. 100–101].

Вельми симптоматично, що саме у Франції спостерігається найбільший серед інших європейських країн інтерес до творчості Г.Сковороди, проводяться присвячені йому конференції і колоквиуми [8]. Адже вихідні засади семіотики як теорії знаку закладено видатним французьким вченим-лінгвістом Фердинандом де Соссюром. Він започаткував новий напрям у лінгвістиці, який відрізнявся від попередніх тим, що в його межах мову почали розглядати як знакову систему. За його думкою, не походження слів, а взаємозв'язки – це головне у мові, саме їх потрібно вивчати першочергово. Визначивши мову як знакову систему, Соссюр виділяє в ній сукупність відношень (структуру) як предмет лінгвістичного дослідження. „У мові все покоїться на відношеннях”, – зазначав він [13, с. 155]. Значення знаку Ф. де Соссюр розглядав як функцію його структурної цінності у мові. Ця позиція призвела до формування нового напрямку методології і філософії – структуралізму, а згодом і до постструктуралізму. Г.Сковорода також звернув увагу на мову і глибоко осмислив її структурні особливості і деякі аспекти функціонування в суспільстві, що дало йому можливість по-новому трактувати явища світу і людську природу.

Г. Сковорода істотно ґрунтував свої позиції на докладному вивченні мови Біблії. Відомо, що в його онтології Біблія займає позицію *третього* світу, який *опосередковує* великий світ (макрокосм) і малий світ (мікрокосм) у структурі світобудови. Біблія постає значною мірою як методологія, „тайное руководство блаженныя природы, могущая... наставить на путь мира” [3, с. 451], за допомогою якої людина пізнає світ і себе саму. Роль Святого Письма у структурі свідомості людини визначається саме цим посередництвом, або медіацією. Таке розуміння Біблії було вельми незвичним у часи Сковороди. У контексті сучасного дискурсу таке її сприйняття перебуває на ґрунті наукових підходів. Справжній зміст ідей українського мислителя щодо Біблії як посередника між двома світами, як вмістилища кодів християнської культури цілком може бути з'ясований з позицій сучасної філософської і наукової методології. Відзначимо, що категорії „Третье” (the Third), або „Посередник” (Medium) є базовими у постструктуралізмі. Трете є виразом тих речей, які не виступали би як те, що з'являється, якщо би не були пов'язані структурно з двома іншими речами [17, с. 466-467]. Отже, Біблія постає у своїй істинній ролі, за Сковородою, саме через те, що вона є посередником між космосом і людиною, оскільки біблійне слово водночас причетне і світу природи (Богу), і світу людей.

Зазначимо, що медіація розглядається як один з базових принципів у сучасному мисленні, є важливою складовою семіотики, яка аналізує різні вияви комунікації (у сфері науки, художньої літератури і мистецтва, політики, засобів масової інформації тощо). Медіативний вираз взаємозв'язку суперечностей є специфічним принципом структуралізму і постструктуралізму. Медіативність дозволяє ефективно вивчати структури пізнавальної діяльності, утворені багатогранними зв'язками між суб'єктом і об'єктом, емпіричним і теоретичним знанням. Значного поширення цей принцип набув у структуралістському аналізі медіативних елементів як проміжних ланок у взаємозв'язку теорії і практики. Ці елементи конкретизуються через поняття „плани”, „програми”, „проекти”. У виробленні таких конструкцій виявляється активність інтелекту. Розум (а Г.Сковорода надавав йому першочергового значення у житті людини – див. Пісню 10 „Саду божественних

пісень...”) у структуралізмі тлумачиться як завдання. Він меншою мірою є нічим не обумовленою пізнавальною здібністю, ніж наміром пізнати. Розум отримує свободу, створюючи власні знаряддя і умови. Ідеї постійного руху, зміни структур, медіативності у постструктуралізмі відчутно присутні у концепціях різомі, нарративу, номади та ін.

Можна, зокрема, порівняти опис різомі і міркування Г. Сковороди про сутність і розвиток світу. Поняття „різома”, одне з базових у постструктуралізмі, фіксує такий спосіб організації цілостей, який лишає відкритою можливість внутрішнього руху і самотворення. Цей термін належить Ж. Дельозу і Ф. Гваттарі. У ньому відображено фундаментальну установку постструктуралізму на руйнування традиційних уявлень про структуру як жорстку константну складову системної організації, як корінь, стрижень системи. Різома – це „позбавлена центру, ієрархічна структура, яка перебуває в постійному становленні, середина без початку і кінця” [7, с. 47]. У метафоричному виразі різомі нагадує цибулину, яка містить у собі приховане стебло, що може розвиватися куди завгодно і приймати будь-які форми. Істотною властивістю різомі є її поліморфність, плюралістичність під час збереження цілості. Ця цілість містить в собі у спресованому вигляді різноманітні види діяльності, є свого роду клітинкою, бульбою, в якій потенційно містяться мислення, пізнання, поведінка, міміка, мова не як рівні діяльності, а як конкуренція і діалог. Різома не є стабільною, проте не є і нестабільною, вона метастабільна, наділена потенційною енергією. У ній присутній потенціал самоорганізації. Організаційний хаос різомі містить в собі нескінченні можливості нових організаційних змін. Лінії внутрішнього розчленування і впорядкованості в різомі є рухомими. Якщо структури бояться розривів, то різомі, за словами Ж. Дельоза, може бути розірвана, зламана в будь-якому місці і перебудуватися на іншій лінії... Ці лінії постійно переходять одна в одну [6, с. 80–90].

А ось як малює картину світу український мислитель, в очах якого цей світ постає „будьто венець из веночков, или машинище, из машинок составленный”... „Но когда сіе начало и сей *центр* есть везде, – зазначає український мислитель, – тогда вижу в сем мире два мира, един мір составляющія: мір видный и невидный, живый и мертвый, целый и сокрушаемый” [4, с. 14]. Г. Сковорода наголошує на постійній змінності, невловимості, нестабільності світу, переході з одного стану в інший, принциповій діалектичності всіх явищ, проявів і предметів світу. „Итак, мір в міре, свет во тьме, во лже истина, в плаче радость, в отчаянии надежда”, – читаємо далі. Спираючись на ідеї Платона про неможливість схопити сутність світу як щось відчутне, Г. Сковорода заперечує, що світ може в якихось місцях скінчитися, що він має покладену йому межу („предел”). В тих місцях те, що кінчається, є початком. Тобто лінії розриву, скінченності, по суті є переходом до чогось іншого. Отже, в обох описах (різоми і сковородинського світу) необхідно відзначити моменти постійної змінності, діалектики (у розумінні розвитку), відсутність фіксованого центру, взаємний перехід протилежностей, тлумачення границі або ліній розриву як початків нового тощо.

Поняття різомі пов’язане з іншим ключовим поняттям постструктуралізму – трансгресією, що фіксує феномен переходу границь і, передовсім, границь між можливим і неможливим, знанням і незнанням. Спроба мислити перехід вводить свідомість у ділянку зламу достовірного, думка не в змозі схопити предмет і зафіксувати його. Не маючи адекватної парадигми мислення, суб’єкт не здатний осмислити моменту переходу свого буття у радикально новий і принципово непередбачуваний стан інакше, ніж як „незнання” [15, с. 842–843].

У творах Г.Сковороди зустрічаються міркування, близькі до постструктуралістської концепції трансгресії. Він прагне до мислення на границях, на розривах ліній між відомим і невідомим. „Видиш, – зазначає Г.Сковорода, – что одного места граница есть она же и дверь, открывающая поле новых пространностей, и тогда же зачинается цыплинок, когда портится яйцо” [4, с. 14]. Сковорода використовує образ дверей як початку до подорожі у невідоме, як символ переходу, тобто тієї миті, під час якої відбувається стрибок у новий духовний стан. Цілий твір „Начальная дверь ко христیانскому добронравію” присвячений проблемі переходу людини в інший стан, туди, де „есть тайна некая, по всему разлившаяся и всем владеющая сила” [3, с. 146].

Г. Сковорода відчував і використовував евристичні можливості людського розуму, тлумачив його як активний чинник світобудови. Розум, багатогранність якого мислитель образно подає як „серце” є власне тим універсальним медіатором, через який світ опосередковується (опредметнюється і

розпредметнюється) і засвоюється людиною. Через символічні утворення, які постійно породжує розум, відбувається надбання і збереження таємного, трансцендентного знання. Символізм постає як метод глибокого проникнення у суть явищ світу. З цієї точки зору можна говорити, що Г. Сковорода адекватніше підійшов до сутності розуму, ніж представники раціоналізму його часу. Це тлумачення розуму-серця як медіатора і творця світів, в якому раціональні та ірраціональні складові органічно співіснують, дозволяючи людині і бути власне мікрокосмом, наближає позицію українського мислителя до сучасного філософського дискурсу, значною мірою пов'язаного із постструктуралізмом.

У постструктуралізмі загалом принцип медіації використовується дуже широко і творчо різними його представниками особливо у дослідженні сфер словесності і художньої творчості, текстів загалом. Американський філософ-постмодерніст Ф. Джеймісон, наприклад, вважає текст основним медіатором. Поняття тексту переключає аналіз з емпіричного, ізольованого об'єкта на його конструювання через відношення з іншими подібними об'єктами. Текст в історичному розумінні виступає як розповідь (нарратив – за постмодерністською термінологією). Текст є медіативною структурою. Це спосіб привести реальність, що складається з дуже різноманітних, суперечливих вимірів до єдиної форми. Така можливість реальна завдяки знаковому характеру мовних утворень. Політична сфера, індивідуальні бажання, соціальні події, неповторність художньої творчості, різноманітні часові порядки – все це за допомогою синтаксичних структур, сюжетних схем, жанрових конвенцій у тексті співіснують у певній цілості. За думкою Ф. Джеймісона ця медіативність, або медіативна функція мислення є яскравим виявом його діалектичності [9, с. 313].

Увага Г. Сковороди до тексту Біблії, а також античних текстових джерел і творів отців Церкви і тлумачення цих текстів як медіативних утворень, а також його міркування про символізм виглядають у зв'язку з викладеним вище вельми прогностичними. Можна прямо говорити про те, що ідея медіативності Біблії, а також деяких інших текстів (і тексту як такого) задовго до Ф. де Соссюра була важливим методологічним принципом філософії Г. Сковороди.

Інтерес до структурності (тобто системи відношень) простежується в багатьох творах Г. Сковороди. Ідея двох протилежностей („бінаризму” – за термінологією Ф. де Соссюра і постструктуралізму) як основи структурних відношень проходить червоною ниткою у творчості видатного українця. „Весь мір состоит из двух натур: одна – видимая, другая – невидимая, – зазначає Г. Сковорода” [3, с. 145]. Відомо, що структуралісти (наприклад, К. Леві-Строс) намагалися виявити у будь-якій знаковій системі елементарну конструкцію, яка а ргіогі являє собою структуру будь-якої розумової діяльності і, отже, структуру Духа. Такою вони вважали структуру бінарних відношень будь-якої можливої комунікації, у цьому вбачали основоположний закон інтелектуальної діяльності. Бінарний принцип, робочий інструмент логіки кібернетичного моделювання, отже, було перетворено на філософський принцип [18, с. 17].

У творчості Г. Сковороди бінаризм також постає методом тлумачення різноманітних явищ буття як тексту. У нього світ свідомості являє собою систему символів, вилучених із реального контексту життя. Свідомість передбачає діалог зі світом реальності, діалогічна форма і прийом антитези є найпоширенішими у творах Сковороди для репрезентації смислотворчої діяльності [10, с. 141]. Художня форма низки творів слугує мислителю для унаочнення концепції двох протилежних натур його філософії. Сковорода зіставляє здоровий глузд буденної свідомості і зміст, що розкривається через філософську рефлексію. Виразним прикладом бінаризму мислення Г. Сковороди можуть слугувати його байки. Мислитель вважав байку мудрою іграшкою, що приховує істину за видимістю, зовнішністю, тлінністю. Природа байки є подвійною, протилежність її форми і змісту примушує людину замислитися, шукати за алегоричним виразом певну загальну ідею.

Особливо виразно бінаризм мислення Г. Сковороди виявляється у творах, присвячених Біблії. Підкреслюючи двоїстий характер світу Біблії (її смислу і зовнішнього виразу, форми і змісту тощо), він застерігає від одномірного, спрощеного і тому небезпечного для людини прочитання біблійних текстів: „Нарцыс изрядная статуя и живая фигура чтущих біблію, но одну в ней тлень свою видящих, а не проникающих в сокровенное под тленью” [4, с. 153]. У творі „Имя ему – потоп зміин” мислитель міркує над потрійними опозиціями, відомими з давніх часів, а також іншими фігурами (символізм яких нерідко набуває форми числа), що, на думку Сковороди, становлять

приховану основу структури божого світу. „А кто с Піфагором раскусил фігурный триугол, – образующий истину, – підкреслює Скворода, – той видит, яко в нем 3, 2 и 1 есть тожде”. І далі читаємо: „...Вся тварь есть то секомая натура... *Светлыми же ангелы озаряют смыслы*. Триугол, квадрат, коло, сонце, просфорный хлеб, с вырезанным среди его и вынятым квадратом или триуголом, „все сіе единость образует” [4, с. 153]. Проблема тлумачення знаків, яку в даному випадку досліджував мислитель, є одним із важливих напрямів семіотики.

Наведені уривки з текстів Г.Сквороди показують його зацікавленість не тільки словесним, але й графічним символізмом Біблії та деяких інших знакових систем (єгипетської, піфагорійської тощо). У сучасній семіотиці такі знаки називають іконічними (icon, iconic sign). Це знаки, що мають безпосередню, наочну (наприклад, зорову) подібність зі своїм об'єктом. Таким є зокрема геометричне креслення. У Сквороди подібність графічних зображень різних предметів (квадрата, кола, сонця тощо) є виразом початкової структурної єдності світу, яку треба зрозуміти і правильно витлумачити.

Зазначимо, що засновник структуралізму і семіотики Ф.де Соссюр в своєму мисленні вийшов далеко за межі лінгвістичної науки, він побачив мову як цілісний феномен, розкрив її характер як хоч і найважливішої в житті суспільства, але не єдиної семіологічної системи, заклавши тим основи вчення про знаки – семіології. Крім мови як найскладнішої знакової системи, яку Ф.де Соссюр розглядав як модель для вивчення цих систем, він вказував на інші знакові системи, зокрема міфологію, моду, дорожні знаки, графічний символізм тощо. Ці напрями пізніше стали предметом докладного дослідження у структуралізмі та пост структуралізмі.

Г. Скворода цілком у дусі семіотики і семіології [11, с. 378–379] розглядає цілу Біблію як знакову систему. Він досліджує біблійні символи і розглядає Біблію як модель, через яку можна зрозуміти всі інші системи суспільства і людської життєдіяльності. Особливу увагу приділяє мислитель семантичному аспектові символів, розтлумачуючи їх не тільки через з'ясування змісту словесних виразів, але й шляхом графічних зображень та малюнків. Наприклад, черепашка, устриця означає те, що сутність не надається розумінню через зовнішнє, а потребує розкриття глибинного, того, що всередині. „Шукай себе всередині себе...А дабы я бога искал нутр себе самага. К сему отправляет меня устрица моя” [3, с. 449]. Соловейко, що сидить на гілочці і вчить своїх дітей співати, символізує, за Сквородою, ту біблійну істину, що батьки є нашими найкращими вчителями і що потрібно шанувати наших батьків, традиції предків і дотримуватись їх.

Варто зазначити, що Г. Скворода задовго до представників семіотики намагався подати Біблію як мережу (систему) знаків, у якій будь-які елементи значення структурно пов'язані з будь-якими іншими елементами. Твір „Разговор, называемый алфавит, или букварь мира” являє собою таку мережу смислів. Скворода вважає зв'язуючою ланкою, справжньою основою (змістом) всіх символів (біблійних і небіблійних), поданих і інтерпретованих в цій роботі, самого Бога. „Всеї біблії предметом, – зазначає мислитель, – сам только один бог. Тут ей конец до последня черты. Без его она и лжива, и дурна, и вредна. А с ним вкуснее всех невест. Он свет ея грязи, как честь алмазу блеск” [3, с. 455–456].

У сучасній семіотиці важливими поняттями є формат словника і формат енциклопедії. Словник і енциклопедія – це тексти, мета яких зафіксувати знання суспільства про значення знаків, що вживаються у цьому суспільстві, передовсім (але не тільки) – слів і побудованих з них виразів. Енциклопедична стаття являє собою ядро фактичних думок про референта даного слова. Йдеться про культурне визначення, яке суспільство погоджується прийняти для даної одиниці змісту. Є певні відмінності між словником і енциклопедією у семіотичному контексті. Словник за структурою будується як родо-видова моноієрархія, але цього принципу укладачі словників все одно не можуть послідовно дотримуватись. Енциклопедія ж із самого початку будується як знакова структура, у якій всі її елементи взаємопов'язані. З цієї позиції „алфавіт (буквар) світу” Г. Сквороди можна кваліфікувати як енциклопедію, мережу знаків, кожен з яких корелює з іншим, оскільки вони початково поєднані спільною основою (Богом) [17, с. 472–473].

Доречно зауважити у зв'язку із зазначеним вище, що сучасні постструктуралісти (зокрема Умберто Еко) шукають принципової можливості єдиного (але не уніфікованого) семіотичного підходу до всіх феноменів культури, намагаються виявити логіку культури через різноманітні

означувальні практики всередині культурного простору. Однак ця проблема не була складною для Г. Сковороди, впевненого, що таку єдність може забезпечити тільки Бог, якого потрібно шукати всередині себе, у своїй невидимій натурі. Оскільки сучасна цивілізація значною мірою відійшла від Бога, набула секуляризованого характеру, то у напрямках сучасної філософії, зокрема постструктуралізму шукають якогось іншого принципу і не знаходять його.

Важливою ідеєю, що впливала з його семантичних досліджень, Г. Сковорода вважав єдність імені (слова) і сутності (смыслу) у Бога, який, як тільки назвав, так і сутність дав. Слово Боже постає як істина, серцевина буття. Це нагадує тенденцію сучасної філософії до онтологізації мови, коли мовні структури розглядаються як первинні у житті людини і суспільства. У Бога „имя и существо есть тождеством” [3, с. 444], – зазначає мислитель. Проте варто зазначити, що у постструктуралізмі, на відміну від позиції Г. Сковороди, йдеться більшою мірою не про Слово Боже (Біблію), а про будь-яку людську (штучну і природну) мову. Що ж до мови людей, то Г. Сковорода, спостерігаючи незбіг словесного виразу і суті речі, вважав, що причиною такої розбіжності є людська неправда. „Быть и называться, – міркує він, – разделяет наша лож, а не божия неразделная истина...Бог, раждая, вливает существо, силу и естетство, а сим самым нарицает” [3, с. 444].

Зазначимо, що у постструктуралізмі вельми поширеним є поняття „симулякри”, яким позначається розбіжність символу і змісту явищ, їх іноді гранична протилежність і навіть зникнення речі за маревом, ілюзорністю символу. Найпоширеніший цей термін у творах французького постструктураліста Ж. Бодріяра, який створив цілу теорію розмноження симулякрів у сучасному світі. Наш світ, на думку французького мислителя – це світ, у якому модель виробництва була замінена кібернетичною моделлю симуляції, кібернетизації суспільства. Симулякр тлумачиться в нього як копія або відтворення реального, що проходить різні етапи, набуває автономного статусу і відривається від реального. Симулякр спотворює об’єктивну реальність. Він маскує відсутність цієї реальності. Він врешті-решт не стосується жодної реальності, постає власним чистим симулякром [1]. Про симулякри, які надають неістинності нашому існуванню, поглиблюють віртуальний характер сучасного життя, цілком зануреного у штучний світ техніки і поневоленого технікою, можна образно сказати словами Г. Сковороди, який вже давно спостерігав це явище: „Пустое имя без существа подобное виноградному гроздью, на стене живописцю хитро изображенному. Он покрашен, видом сущого грозда обманывает, обещая сокровенный вкус сладкаго муста, а безразсудныя птички, прилетывая, бьются в немую стену” [3, с. 444].

1. Бодріяр Ж. Симулякри і симуляція. – К., 2004. 2. Булда М. Мудрець з чорнухинського краю. – Чорнухи, 2006. 3. Сковорода Г. Повн. збір. тв.: У 2 т. – К., 1973. – Т. 1. 4. Сковорода Г. Повн. збір. тв.: У 2 т. – К., 1973. – Т. 2. 5. Сковорода Г.: Глобальне і національне // Матеріали Всеукр. наук. конфер. – 19 травня 2007 р. – Сковородинівка: ТО Ексклюзив, 2007. 6. Deleuze G., Guattari F. *Anti-Oedipus. Kapitalismus und Schizophrenie.* – Frankfurt am Main, 1977. 7. Жицінський Ю. Бог постмодерністів. – Львів, 2004. 8. Кравець К. Григорій Сковорода. Паризький колоквіум 1973 // Спадщина Григорія Сковороди і сучасність: Матеріали читань до 200-річчя з дня смерті Г. Сковороди, 21–22 грудня 1997 р. – Львів, 1996. 9. Новейший философский словарь. – 3-е изд. – Минск, 2003. 10. Попова Н. Г. Сковорода і проблема тлумачення тексту // Спадщина Григорія Сковороди і сучасність: Матеріали читань до 200-річчя з дня смерті Г. Сковороди, 21–22 грудня 1994 р. – Львів, 1996. 11. Семіотика // Енциклопедія постмодернізму. – К., 2003. 12. Сковорода Г.С. *История философии: Энциклопедия.* – Минск, 2002. 13. Соссюр Ф. де. *Курс общей лингвистики // Труды по языкознанию.* – М., 1977. 14. Спадщина Григорія Сковороди і сучасність: Матеріали читань до 200-річчя з дня смерті Г. Сковороди, 21–22 грудня 1994 р. – Львів: Світ, 1996. 15. *Трансгрессия // Постмодернизм: Энциклопедия.* – Минск, 2001. 16. Учення Григорія Сковороди про дух, духовність та істину. *Історія і сучасність: Матеріали II Міжнар. наук.-теор. конф., 3–5 грудня 2007 року.* – Суми, 2007. 17. Эко У. *Роль читателя. Исследования по семиотике текста.* – М., 2005. 18. Эко У. *Отсутствующая структура. Введение в семиологию.* – СПб., 2006.